

TA'LIMYIY LUG'AT YARATISH TAMOYILLARI

Tursunov Jahongir

TerDU Lingvistika: o'zbek tili 2- bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Leksikografiya lug'at tuzishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, lug'at tuzish yo'llarini o'rganib, uni yaratish usullarini ishlash, davr taraqqiyoti talablarini qoniqtira oladigan lug'atlar tilini asoslab berish kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Leksikografiya amaliyoti o'ziga xos tashkiliy ishlarni uyushtirish, har bir tilning so'z boyligini aniqlash, shu tildagi so'zlarni kartotekaga yozib, tartibga solish, ana shu kartotekalar asosida kerakli lug'atlar tuzishni o'z oldiga qo'yadi.

Kalit so'zlar: *Ta'limiy lug'atlar, leksikografiya, o'zbek va jahon lug'atchiligi, ona tilini o'qitishda ta'limiy lug'atlarning ahamiyati, ta'limiy lug'atlar yaratish tamoyillari.*

ABSTRACT

Lexicography deals with the development of the scientific basis of dictionary compilation, the study of ways of compiling a dictionary, the development of methods for its creation, the substantiation of the language of dictionaries that can meet the requirements of modern development. The practice of lexicography involves organizing specific work, determining the vocabulary of each language, writing and arranging the words in the language in a card index, and compiling the necessary dictionaries on the basis of these files.

Keywords: *Educational dictionaries, lexicography, Uzbek and world lexicography, the importance of educational dictionaries in teaching the native language, the principles of creating educational dictionaries.*

АННОТАЦИЯ

Лексикография занимается разработкой научных основ словарного дела, изучением способов составления словаря, разработкой методов его создания, обоснованием языка словарей, способных отвечать требованиям современного развития. Практика лексикографии предполагает организацию конкретной работы, определение лексики каждого языка, запись и расположение слов языка в картотеке и составление на основе этих файлов необходимых словарей.

Ключевые слова: *Учебные словари, лексикография, узбекская и мировая лексикография, значение учебных словарей в обучении родному языку, принципы создания учебных словарей.*

KIRISH

Keyingi yillarda jahon tilshunosligida leksikografiyaning o'quv lug'atchiligi tarmog'i eng rivojlangan sohaga aylandi. Birgina rus tilshunosligida 2005-2010 yillar oralig'ida Vvedenskaya Lyudmila Alekseyevna muallifligida "Slovari russkogo yazika dlya shkolkov" seriyasi ostida yigirmadan ortiq zamonaviy rangli, bezakli, mavzuviy o'quv lug'atlarining yaratilishi va qayta-qayta nashr qilinishi, ularning elektron variantlarining taqdim qilinishi fikrimizga dalil bo'la oladi. Bugungi kunda nafaqat ona tili ta'limi, balki ta'limning barcha tarmoqlarida lug'atlarga bo'lgan ehtiyoj oshib bormoqda. Maktab lug'atlarini yaratish tamoyillarini ishlab chiqish va ularni yaratish ona tili ta'limining dolzarb masalalaridan biriga aylandi. 2006-2009 yillar oralig'ida "Yangi asr avlodi" nashriyoti tomonidan yigirmaga yaqin mavzuviy o'quv lug'atlari sinov tariqasida nashr etildi. Ba'zilarining ehtiyoj tufayli qayta nashr qilinishi ham yuqoridagi fikrni isbotlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mengliyev B.M. Bahridinova B.M. "O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati" 2007-2009.; O.Shukurov, B.Boymatova "O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv lug'ati" 2007-2009.; Mengliyev B.M. Bahridinova B.M., Xoliyorov O'. "O'zbek tilining so'z yasalihi o'quv lug'ati" 2008.; To'rayeva U., Shodmonova D. "O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv lug'ati" 2007-2009.; Islomov I. Bobojonov Sh. "O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati" 2007-2009.; Xamrayeva Y. "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv lug'ati" 2007-2009.; Mengliyev B. Xudoyberdiyeva M. "O'zbek tili iboralari o'quv lug'ati" 2007-2009.; Nafasov T. Nafasova V. "O'zbek tilining o'quv toponimik lug'ati" 2007.; X.Suvonova G.Turdiyeva "O'zbek tilining shakldosh so'zlar o'quv lug'ati" 2007-2009.; X.Norxo'jayeva "O'zbek tilining eskirgan so'zlar o'quv lug'ati" 2006.; Nafasov T. Nafasova V. "O'zbek tilining talaffuzdosh so'zlar o'quv lug'ati" 2008 shular jumlasidandir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Maktab ona tili darsliklarida o'quvchilarni tilimizning moddiy boyligi so'zlarning tarkibini tahlil etishga o'rgatish muhim masalalardan biridir. Har bir o'zbek maktabi o'quvchisi o'z ona tilidagi so'zlarni ma'noli bo'laklarga to'g'ri ajrata bilishi, o'zak va qo'shimchalarning birikish qonuniyatlari, tub, yasama, tublashgan, soddalashgan, tublashayotgan so'zlar haqida zaruriy ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim.

Soʻz asosi oʻzak lisoniy sathda leksemaga teng kelib, uning lugʻaviy maʼnosi, oʻz yoki koʻchma maʼnoda ekanligi, shakldoshlari, maʼnodoshlari, talaffuzdoshlari, oʻz yoki oʻzlashma qatlamga mansubligi, tarixiy yoki zamonaviyligini aniqlash oʻquvchining soʻz tarkibi tahlilida leksikologiyadan; oʻzak va qoʻshimcha qoʻshiluvda yuz beradigan har xil fonetik jarayonlar fonetika, fonologiya, orfografiya, morfonologiyadan; qoʻshimchalarning vazifasi, tuzilishi, shakldoshlari, maʼnodoshlarini aniqlash soʻz yasalishi, morfemika, morfologiyadan zaruriy bilimlarga ega boʻlishini talab etadi. Demak, oʻzbek tilida soʻz tarkibi, soʻzning maʼnoli qismlari deganda oʻzak va qoʻshimcha tushuniladi. Ammo morfema terminini, aytilganidek, soʻzning barcha maʼnoli qismlariga nisbatan qoʻllashga oʻzbek tilining milliy tabiati toʻsqinlik qiladi, shuning uchun tilimizda faqat qoʻshimchaga nisbatan morfema terminini qoʻllash maqsadga muvofiqdir.

Nutqimizda rus, arab, fors, shuningdek, yevropa tillaridan oʻzlashgan soʻzlar nihoyatda koʻp boʻlib, ularning ayrimlari oʻzbek tilida maʼnoli qismlarga ajralish imkoniyatiga ega boʻlsa (shaxs-iy-at, maʼmur-iyat, maʼnaviy-at, fikr-an, shakl-an), aksariyati flektiv tabiatini toʻla saqlagan (siyosat, falsafiy, artillerist, kooperativ, mifologiya, modifikatsiya, mexanizm, mexanik, mexanist, mexanizatsiya).

Oʻzlashma soʻzlarni tarkibini ajratish biroz munozarali. Chunki, aslida yasama holicha kirib kelgan oʻzlashma soʻzlar tub soʻz sifatida qabul qilinishi, tarkibidan morfema ajratilmasligi lozim. Ammo ularning ayrimlari tilimizda shunchalik keng qoʻllanadiki, maktab oʻquvchilari ularni oʻz yoki oʻzlashma ekanligini ilgʻay olmaydilar. Shu bois oʻzlashma soʻzlarning oʻzak va qoʻshimchalarini ajratish imkoni borlari, oʻzbekcha affiks olib yasalganlari lugʻatda maʼnoli qismlarga ajratilib berilgan: medal-li, maʼmur-iy-at-chi-lik, maʼlum-ot, maskirovka-siz, ideal-lashtirish, aspirant-lik, adab-iy-ot, jism-an, moliya-viy, madaniy-at, masʼul-iyat.

Tillarni kuzatishdan maʼlumki, morfologik koʻrsatkichlar yo mustaqil maʼnoli leksemalardan, yoki har xil qoʻshimchalarning oʻzaro birikib yangi qoʻshimcha hosil qilish usulidan shakllanadi. Koʻpgina soʻzlar qoʻshilib ketishi natijasida ikkinchi qism morfemaga aylanib ketishi mumkin: gapir (gap ur), tupir (tuf ur), supur (suv ur), berkit (berk et), toʻlat (toʻla et), boʻshat (boʻsh et), yoʻqot (yoʻq et), yoʻqol (yoʻq oʻl), aytoladi (ayta oladi), ketaver (keta ber), ketvormoq (ketib yubormoq), boryapti (borib yotibdi).

Soʻz tarkibi lugʻati oʻrni bilan imlo lugʻati vazifasini ham oʻtay oladi. Chunki soʻzlarning tarkibiy tuzilishi haqida qatʼiy bilimga ega boʻlish, oʻzakka turli vazifadagi morfemalar qoʻshilishi natijasida yuz beradigan fonetik oʻzgarishlarni

anglab olish, shubhasiz, yozuvdagi har xilliklarni bir shaklga keltirishga yordam beradi.

O'zakni ajrata bilish, so'z tarkibidagi tovush o'zgarishlarini fahmlash so'zni to'g'ri yozishga imkon beradi. Shu sababli so'z tarkibi o'quv lug'atida ayrim so'zlarning etimologiyasi, ya'ni kelib shiqishiga ishora qilib ketish lozim: anglashilmovchilik (ong-la-sh-il-ma-vchilik), sanoqsiz (son-a-q-siz), atoqli (ot-a-q-li) kabi. Bugungi kunda soddalashish, tublashish, yaxlitlashish kasb etgan va bu jarayonni boshidan kechirayotgan o'zbecha so'zlar tarkibi tahlil qilinmaydi, ular bir o'zakka teng keladi: qizg'ish, qishloq, kungay, kunduzi, kurtak, yo'rg'a, yiring, qopqoq. Tarkibida egalik, kelishik shakllari yaxlitlangan ayrim ravishlar, modal so'zlar ham ma'noli qismlarga ajralmaganligi bois tarkibi tahlil etilmaydi: kunda, birga, birdan, yaqinda, kechasi, kunduzi, to'satdan, zimdan, qo'qqisdan, haqiqatdan, chamasi, aftidan, afsuski. Har bir so'zning ma'noli bo'laklarga ajratilishi undagi qismlarning hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zaro munosabatga kirisha olish xususiyatiga asoslanadi. So'zning tarkibini ajratishda, avvalo o'zak ajratilib, uning lug'aviy ma'nosi aniqlanadi. O'zakka qaysi qo'shimcha turi qo'shilmasin, u har doim o'zakdagi ma'no bilan aloqador bo'ladi va yangi so'z yasalganda ham o'zakning ma'nosi saqlanib qoladi. Masalan, suvoqchilik so'zining tarkibi suva+q+chi+lik. Ushbu kasb-hunar bilan bog'liq soha otining o'zakdagi suvash harakati bilan aloqasi uzilmagan.

Yuqorida aytilganidek, qo'shimchalar serqirra mohiyat bo'lib, turli belgilariga ko'ra turli guruhlarga mansub bo'ladi. So'z tarkibi tahlilida ular quyidagi shartli belgilar bilan ko'rsatiladi:

- o'zak;
- so'z yasovchi ko'shimcha;
- lug'aviy shakl hosil qiluvchi (shakl yasovchi) qo'shimcha;
- ^- sintaktik shakl hosil qiluvchi (so'z o'zgartiruvchi) qo'shimcha;
- ◇- murakkab qo'shimcha;
- °- shakldosh (omonim) qo'shimcha;
- *- ma'nodosh (sinonim) qo'shimcha;
- #- zid ma'noli (antonim) qo'shimcha;
- ∩- talaffuzdosh (paronim) qo'shimcha;

Leksikografiya lug'at tuzishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, lug'at tuzish yo'llarini o'rganib, uni yaratish usullarini ishlash, davr taraqqiyoti talablarini qoniqtira oladigan lug'atlar tilini asoslab berish kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Leksikografiya amaliyoti o'ziga xos tashkiliy ishlarni uyushtirish, har bir tilning so'z

boyligini aniqlash, shu tildagi soʻzlarni kartotekaga yozib, tartibga solish, ana shu kartotekalar asosida kerakli lugʻatlar tuzishni oʻz oldiga qoʻyadi.

Shuni aytib oʻtish kerakki, kishilarning yodda tutib qolish qobiliyati naqadar kuchli boʻlmasin, tildagi barcha soʻzlarni, ularning xilma-xil maʼnolarini esda saqlash mumkin emas. Shuning uchun ham kishilarning madaniy hayotida turli xildagi lugʻatlarning ahamiyati juda kattadir.

Kishilarning ana shunday madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun (turli xildagi lugʻatlar tuzilgan va tuzilmoqda. Hozirgi kunda ikki tillik, koʻp tillik tarjima lugʻatlari, izohli lugʻatlar, terminologik lugʻat, tarixiy lugʻat, etimologik lugʻat, chet tillardan oʻtgan soʻzlar lugʻati, dialektologik lugʻat, frazeologik lugʻat, ideomatik kabi lugʻatlar kishilarning madaniy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda. Lekin bunday lugʻatlarning xilma-xilligi va turli maqsadlarda tuzilganligi foydalanish jarayonini qiyinlashtiradi. Shuning uchun keyingi paytda jahonda universal lugʻat tuzishning turli koʻrinishlari paydo boʻlmoqda. Buni axborot texnologiyalarining rivoji, kitobiy lugʻatlarga qaraganda elektron lugʻatlarning imkoniyati koʻproq ekanligi va bunday lugʻatlar uchun lingvistik taʼminot ehtiyoji bilan izohlash mumkin.

Jahonda universal lugʻat tuzish uchun bir qancha kopsepsiyalar mavjud. Lugʻat tuzuvchilar “Universal lugʻat” atamasini ham har xilda tushunishadi. Masalan, rus tilida maktab oʻquvchilari uchun yaratilgan universal lugʻatda bir necha lugʻatlarlarning jamlanmasi tushinilgan. Unda boshlangʻich maktab oʻquvchilari uchun beshta lugʻat turlari jamlanib nashr etilgan: orfografik izohli lugʻat, frazeologizmlar lugʻati, inglizcha va ruscha lugʻat hamda sinonim, antonim va omonimlar lugʻati. Lugʻatning har bir qismi maktab dasturlari asosida ishlab chiqilgani taʼkidlangan. Lekin beshta lugʻat deb kiritilgan boʻlsa-da, har bir qismda ikki-uch lugʻat turlarini birlashtirilgani ham koʻramiz. Masalan, orfografik va izohli lugʻat bir qismda, sinonim, antonim va omonimlar bitta qismda jamlanganini koʻramiz. Lugʻat illyustratsiyalar bilan boyitilgan. Jami 576 sahifadan iborat. Yana bir maktab oʻquvchilari uchun rus tilida 2009- yilda nashr etilgan universal lugʻat maʼlumotnoma (spravochnik) koʻrinishida tuzilgan. Unda ham yuqoridagi kabi bir necha lugʻatlar jamlanib qoʻyilgan, xolos: orfografik, izohli, frazeologik, etimologik, soʻz yasalishi, sinonim, antonim va omonimlar lugʻati. Lugʻat annotatsiyasida lugʻat noodatiy koʻrinishda ekanligi, lekin koʻp aspektli juda samarali oʻquv vositasi ekanligi taʼkidlangan. Lugʻat 752 sahifani tashkil etadi. Bulardan tashqari ham koʻplab maktab oʻquvchilari uchun universal lugʻatlar tuzilgan. Yuqoridagi kabi koʻrinishdagi universal lugʻatlar faqat maktab oʻquvchilari uchun tuzilmay, balki

akademik ko‘rinishda ham tuzilgan. Masalan, 4 ta katta lug‘atni o‘z ichiga olgan, 1648 sahifadan iborat bo‘lgan universal lug‘at nashr etilgan. Ayniqsa, keyingi vaqtlarda bir qancha har xil lug‘utlarni o‘z ichig qamrab olgan elektron universal lug‘atlar tuzish yoki mavjud lug‘atlarning umumlashtirilgan elektron ko‘rinishlarini qayta ishlab alohida dastur ko‘rinishida yoki saytga qidiruv tizimi yengillashtirilgan holda universal lug‘atlar ko‘payib bormoqda. Masalan, rus tilidagi bir saytda universal elektron lug‘at joylashtirilganini quyidagicha e‘lon qilgan:

Saytda quyidagi lug‘atlarni ko‘chirib olish uchun ruxsat berilgan:

Толковый словарь Ушакова. Skachat (4,5 Mb)

Толковый словарь. Автор Эфремова. Skachat (3 Mb)

Толковый словарь Даля. Skachat (5,5 Mb) ...

Yana saytda quyidagi lug‘atlarni topish mumkinligi haqida aytiladi:

1. Юридический словарь.
2. Психологический словарь.
3. Словар финансовых терминов.
4. Словар медитсинских терминов.
5. Архитектурный словарь.
6. Словар тсерковных терминов.
7. Словар эпитетов.
8. Словар паронимов русского языка.
9. Мифологический словарь.
10. Словар алкогольных напитков.
12. Русско-английский словарь.

Bunday universal lug‘atlarni alohida xususiyatlarini aytish qiyin. Chunki ular bir qancha lug‘atlarning shunchaki bir joyga to‘plab qo‘yish asnosida vujudga keltirilgan. Universal lug‘atlarning yuqori saviyadagi ko‘rinishlaridan biri hozirgi kunda 160 ortiq tilni o‘z ichiga olgan elektron ko‘rinishdagi Viki ochiq lug‘atidir.8 Vikilug‘at jahondagi hamjihatlik bilan erkin va ko‘p tillik lug‘at tuzish uchun yaratilgan loyihadir. 2014- yilda uning o‘zbek tilidagi versiyasi ham ishga tushdi. Uning maqsadi dunyoning barcha tillaridagi barcha so‘zlarga o‘zbekcha izoh berishdir. Wikipedia ochiq ensiklopediyasiga leksik hamroh sifatida yaratilgan Vikilug‘at bugungi kunga kelib oddiy lug‘atlardan o‘zib ketdi. Unda hozir tezaurus, qofiya bo‘yicha qo‘llanma, iboralar kitoblari, til statistikalari va ko‘plab ilovalar bor. Unda so‘zning izohini berish bilan cheklanib qolmay, uni to‘liq tushunish uchun yetarlicha ma‘lumot berishga harakat qilinadi. Shuning uchun lug‘at sahifalarida so‘zning etimologiyasi, talaffuzini, sinonimlarini, antonimlarini, u ishtirok etgan

sodda va tarjima soʻzlar berib boriladi. Vikilugʻat vikidir, yaʼni siz uni bemaʼlul tahrir qilishingiz mumkin. Undagi maʼlumotlar Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0 Unported

8 www.wikipedia.org

Licenseva GNU Free Documentation License litsenziyalari boʻyicha nashr etiladi. Lugʻatning takomillashishiga har qanday kishi ishtirok etishi mumkin.

XULOSA

Hissa qoʻshishni boshlashdan avval yordam sahifalarini koʻrib chiqish mumkin. Boshqa vikilarga qaraganda oʻzgacha qoidalarimiz bor. Xususan, sahifalarning tuzilishi boʻyicha qatʼiy qoidalar hamda soʻzlarni kiritish boʻyicha belgilangan mezonlarimiz bor. Vikilugʻatga qanday hissa qoʻshish mumkinligini bilmoqchi boʻlsa yangi sahifa yaratish va bor sahifalarni tahrir qilish haqida oʻqish kerak boʻladi, tajribalar qilib koʻrish yoki jamoa portaliga tashrif buyurish imkoniyati mavjud.

REFERENCES

1. Islomov I. Bobojonov SH. “Oʻzbek tilining soʻzlar darajalanishi oʻquv lugʻati” 2007-2009
2. Mengliyev B. Xudoyberdiyeva M. “Oʻzbek tili iboralari oʻquv lugʻati” 2007-2009
3. Mengliyev B.M. Bahriddinova B.M. “Oʻzbek tilining soʻz tarkibi oʻquv lugʻati” 2007-2009
4. Mengliyev B.M. Bahriddinova B.M., Xoliyorov Oʻ. “Oʻzbek tilining soʻz yasalihi oʻquv lugʻati” 2008
5. Mengliyev B.R. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Fonetika-fonologiya. Grafika. Imlo. Leksikologiya-semasiologiya. Leksikografiya. I qism Qarshi. 2004.